

*О.В. Шевченко
(м. Ізмаїл)*

ДІЯЛЬНІСТЬ БЕССАРАБСЬКОГО ЗЕМСТВА У ПОШИРЕННІ НАРОДНОЇ ОСВІТИ В II ПОЛОВИНІ XIX – на початку XX ст.

Розвиток капіталізму у Російській імперії вимагав збільшення кількості освічених людей, розширення мережі навчальних закладів з метою підготовки фахівців для промисловості, сільського господарства, торгівлі. За таких умов розвиток системи народної освіти став особливо актуальним. Існуюча на той час остання вимагала значних перетворень, які внаслідок проведення реформи земств були покладені до їх компетенції.

Діяльність Бессарабського земства в галузі освіти завжди привертала увагу фахівців. Особливу увагу дослідники приділяли становищу закладів початкової, середньої та вищої освіти, їх поширенню і доступності. Так, І.Г.Будак висвітлював питання забезпечення шкіл й училищ учителями та підручниками¹, В.Ю.Скалон² і Б.Б.Веселовський³ звертали увагу на статистичні дані щодо фінансування учбових закладів та поширення освіти серед різних категорій населення. О.Г.Андрус проаналізував розвиток останньої у Бессарабії⁴. В.А.Андрієвський приділив увагу основним проблемам, з якими зіткнулися земства у регіоні після початку процесу реформування народної освіти⁵.

Оцінюючи стан вивчення даної проблеми, слід зазначити, що окремі її аспекти потребують подальшого дослідження. Актуальними залишаються питання висвітлення діяльності навчальних закладів Бессарабської губернії й її місця у системі загальноросійської народної освіти. Значну увагу слід приділити причинам недостатньої доступності середньої та вищої освіти нижчим станам. Виходячи з цього, автор спробував проаналізувати такі актуальні питання: процес становлення системи народної освіти в Бессарабії у пореформений період, роль земських органів самоврядування в формуванні учбових закладів, доступних для широких верств населення, місце даних проблем серед інших заходів, покладених на земства.

Дореформена система народної освіти не забезпечувала виконання цих завдань. Тому відразу ж після видання законодавчих актів по селянській реформі 1861 р. в Російській імперії розпочалася підготовка до її зміцнення.

У 1864 р. царським урядом були розіслані на місця проекти “Положення про початкові народні училища” і “Статуту гімназій” з метою ознайомлення з ними губернських комісій, які склалися з педагогічних рад⁶. Але більша частина їх відхилила проекти, вважаючи їх недосконалими. В 1874 р. царський уряд видав положення про народну освіту, де органам місцевого самоврядування надавалася можливість нарівні з приватними особами відкривати й утримувати навчальні заклади⁷.

Надання земствам права піклуватися про останні спричинило ряд заходів, спрямованих на розвиток народної освіти. Бессарабське земство відкривало початкові та середні учбові заклади, бібліотеки, виділяло стипендії для здібних учнів, фінансувало державні і церковно-парафіяльні школи. На губернських земських зборах освіта вважалася необхідною умовою розвитку суспільства, яка потребує матеріальної допомоги. Губернські та повітові органи самоврядування намагалися постійно збільшувати витрати на зростання чисельності навчальних

закладів. На народну освіту по кошторисах у 1871 р. було виділено 17 тис. крб, 1876 р. – 54,3 тис. крб, 1880 р. – 108,1 тис. крб, 1895 р. – 131 тис. крб, 1901 р. – 223,5 тис. крб, 1903 р. – 327,8 тис. крб⁸.

Проте у відсотковому порівнянні фінансування учбових закладів постійно зменшувалося. В 1877 р. губернське земство витратило на розвиток освіти 21,2% місцевого бюджету, у 1890 р. – 16,1%, в 1901 р. – тільки 10,5%⁹. Скорочення асигнувань на дану справу було пов'язане з перекладенням на повітові органи самоврядування фінансування початкових шкіл. Вони через постійний брак грошей не могли повною мірою забезпечити сільське населення навчальними закладами.

Тому, незважаючи на дотації з уряду, загальні витрати земств на народну освіту у розрахунку на душу населення залишалися мізерними: в 1871 р. – 1,6 коп.; 1880 р. – 8,9 коп.; 1890 р. – 9,5 коп.; 1900 р. – 10,2 коп.; 1903 р. – 16,95 коп.¹⁰

З метою покращення фінансування та збільшення чисельності закладів початкової освіти повітові земські управи почали залучати до цього сільські громади. Їм надавалася невелика грошова допомога “для заохочення ініціативи”. Створені таким чином навчальні заклади називалися громадсько-земськими. При цьому представники органів самоврядування попереджали селян, що “заохочення” є тимчасовими, поки останні самостійно не зможуть утримувати початкові школи. В одній із доповідей губернської земської управи зазначалося: “... Завдання повітових земств повинне полягати у тому, щоб вони лише допомагали сільським громадам у питанні забезпечення школами, головна ж турбота щодо будівництва й утримання шкіл повинна покладатися на суспільство”¹¹. В 1877 р. із загальної суми у 135,1 тис. крб, витраченої на початкові учбові заклади, частка сільських громад становила 88,8%, а повітових органів самоврядування – 11,2%. В 1896 р. частка їх у фінансуванні громадських шкіл скоротилася втричі та дорівнювала 4%¹². Очевидним є те, що утримання їх майже повністю лягло на сільські громади, які не могли постійно фінансувати розвиток освіти в повітах. Тому через брак коштів кількість навчальних закладів у Бессарабії зростала повільно. В 1877 р. громадсько-земських шкіл було 47, у 1894 р. – 48, у 1898 р. – 73. Таким чином, за 21 рік кількість їх зросла в 1,5 раза.

Тільки на початку ХХ ст. відбулося значне збільшення кількості учбових закладів у губернії: в 1906 р. їх нараховувалося близько 130, де навчалася майже 8 тис. учнів; у 1910 р. – 185 шкіл (11 тис. учнів). Загалом за 1905–1915 рр. чисельність початкових шкіл зросла на 92% й становила 250 навчальних закладів, тоді як по всій Росії за той період кількість їх виросла на 5%.¹³ Зростання кількості початкових шкіл було також викликане потребами великих землевласників у кваліфікованих робітниках і намаганням сільських громад забезпечити освітою сільську молодь.

Проте не всі сільські громади були в змозі утримувати громадські школи. В слабозрозвинутих районах губернії більшість цих громад відмовилася від фінансування освіти. Це не могло не привести до нерівномірного розподілу учбових закладів між окремими повітами. Станом на 1898 р. у Хотинському та Сорокському повіті нараховувалося 67 громадсько-земських шкіл, тоді як у 6 інших повітах Бессарабії вони взагалі були відсутні.

На початку ХХ ст. покращення економічного стану селян дозволило їм асигнувати гроші на утримання початкових закладів. У 1905/06 навчальному році громадсько-земські школи були відкриті в 6 з 8 повітів губернії (окрім Аккерманського й Ізмаїльського). Проте нерівномірність розподілу їх по повітах збереглася: в Хотинському повіті зосереджувалося 46% усіх шкіл, тоді як у Кишинівському – лише 4,6%¹⁴. Така нерівномірність пояснювалася небажанням деяких

сільських громад брати на себе функції земств, які не надавали їм достатньої фінансової допомоги.

Проте питома вага громадсько-земських шкіл постійно зростала. Якщо наприкінці 1890-х рр. вона становила не більше 5% усіх початкових закладів, то в 1906 р. частка їх сягала 13%, де навчалось до 11% загальної кількості учнів. Це було пов'язане не з покращенням діяльності органів місцевого самоврядування, а із збільшенням асигнувань до народної освіти з боку сільських громад, яким було вигідно підвищувати освітній рівень своїх членів в умовах реформування всіх сфер життя держави.

Поряд з тим, повітові земства постійно вимагали від губернського збільшення матеріальної допомоги для утримання початкових шкіл. Оскільки офіційно губернське земство не зняло з себе повноважень про утримання освіти в сільській місцевості, воно було вимушене виділяти гроші для повітів. У 1877 р. було виділено 15,5 тис. крб, 1905 р. – 18,5 тис. крб, 1914 р. – близько 20 тис. крб, але в порівнянні з виплатами сільських громад ці суми були занадто малими¹⁵.

Таке безвідповідальне ставлення губернського земства до початкових шкіл негативно впливало на їх діяльність. У доповіді губернської училищної ради губернським земським зборам від 1873 р. наголошувалося про украй тяжке становище вчителів, які вимушені були через низьку зарплату більше часу приділяти не освіті, а покращенню свого матеріального становища. Стає очевидним, що нехтування губернським земством утримання повітових шкіл значно гальмувало розповсюдження освіти в сільській місцевості, де 78% чоловічого і 91% жіночого населення залишалися неписьменними.

До початку 60-х рр. XIX ст. у краї функціонував єдиний світський загальноосвітній середній учбовий заклад – обласна Кишинівська гімназія, де навчалось близько 600 учнів – в основному діти дворян, купців та урядовців¹⁶. Єдина середня школа не могла забезпечити потреби губернії у кваліфікованих кадрах. Тому, передавши всі функції, пов'язані з організацією й утриманням початкової освіти, повітовим земствам, губернське взяло на себе фінансування середніх загальноосвітніх і професійних учбових закладів, надання матеріальної допомоги в підготовці вчителів. Крім того, повітовим земствам, на шкоду початковим школам, які вони повинні були фінансувати у першу чергу, виділяли великі суми грошей для відкриття нових та утримання вже існуючих середніх навчальних закладів.

Досить яскраво ця тенденція проявилася у промові голови Сорокської земської повітової управи Таламузи на зборах у 1875 р., в якій він вимагав організації у місті середнього учбового закладу: "...Всі клопочуть про навчання простолюддя, селян, а хіба дітям середнього класу, чиновникам і дворянам не потрібна освіта? Вони теж прагнуть до знань, а ми дивимося на це байдуже й скупимося на будівництво училищ для них... Необхідно влаштувати такий заклад, який би міг дати якщо не університетську освіту, то принаймні зробити їх корисними для свого краю..."¹⁷. Виявляючи турботу про заможні стани, повітове земство відкрило у Сороках училище і, взявши його на своє утримання, різко скоротило асигнування на початкову школу.

Середні школи намагалися організувати в промислових центрах, портових містах. У 1864 р. в Кишиневі було відкрито жіноче училище, у 1875 р. в Сороках – гімназія. Але найбільшу кількість середніх навчальних закладів було створено на півдні губернії. В 1884 р. у м. Ізмаїл було відкрито чотирикласне міське народне училище, в основному для представників привілейованих станів¹⁸. У 1886 р. в Ізмаїльському повіті були організовані парафіяльні народні училища в

с. Саф'яни та Ларжанка¹⁹.

До 1900 р. у губернії було сформовано ще 15 середніх учбових закладів, з них – 9 чоловічих і жіночих гімназій, 2 реальних училища, вчительську і духовну семінарії, школу виноробства, музичне й єпархіальне училища²⁰. В деяких повітах навчальні заклади перетворювалися з початкових на середні. Наприклад, Ізмаїльська чоловіча прогімназія перетворилася на восьмикласну гімназію²¹.

У 1914 р. чисельність середніх загальноосвітніх закладів досягли 36. З них чоловічих гімназій було 15, жіночих – 14, 6 реальних училищ, 1 шестикласна чоловіча прогімназія. В м. Кишиневі – адміністративному центрі Бессарабської губернії – знаходилося 14 учбових закладів, у 8 повітових містах – 15²². У позаштатних містах було 6 закладів, а в сільській місцевості – лише одна гімназія. Що свідчило про недоступність навчання для широких мас населення, тим більше, що один навчальний заклад у середньому був розрахований на 70 тис. чол.

Часто представники органів місцевого самоврядування земств забезпечували фінансування учбових закладів відповідно до з того, хто там навчається, хоча на кожних земських зборах наголошувалося й підкреслювалося, що витрати на освіту повинні бути однаковими, незважаючи на становий і статевий фактори. Прикладом цього є Кишинівське перше земське жіноче училище, на утримання якого місцевими поміщиками в 1864 р. було встановлено збір по 1/4 коп. з кожної десятини землі, що належала дворянам, церкві та монастирям. Але у 1871 р. з необхідних 70 тис. крб на рахунок училища поступило лише 11 тис. крб. Причиною цього було “небажання вкладати кошти в “неперспективний жіночий навчальний заклад”. Міністерство освіти відмовилося фінансувати це училище, посилаючись на те, що ним опікується місцева еліта. Того ж року на губернських земських зборах було вирішено повністю взяти училище на своє утримання й перетворити його у гімназію: “Визнаючи всю важливість й крайню необхідність розвитку в губернії правильної жіночої освіти і те, що суми, призначені дворянством, недостатні для її розвитку, а також враховуючи важливість жіночої гімназії, яка задовольняє одну з головних потреб усіх станів, ...вона повинна утримуватися за рахунок земства, яке представляє весь народ губернії...”²³.

З одного боку це було позитивне рішення для жіночої гімназії й для інших середніх учбових закладів Бессарабії. Однак зрозуміло, що дворяни, засідаючи в губернському земстві, намагалися своїм рішенням показати, що гімназія буде задовольняти потреби всіх жителів Бессарабії, хоча витрачали народні гроші фактично на утримання закладу, в яких навчалися їх діти.

Про це свідчать дані про соціальний склад учнів у середніх навчальних закладах. У 1880–1890 рр. у Росії в гімназіях 56% учнів були дітьми дворян та урядовців. Відсоток селян, незважаючи на їх чисельну перевагу над усіма іншими станами, становив близько 3%²⁴. Характеристика соціального складу учнів 1-ої Кишинівської гімназії свідчить про те, що у Бессарабії середні учбові заклади мали становий характер. Так, за даними на 1890 р. там навчалася: дітей дворян – 62,6%, почесних громадян та купців першої гільдії – 16,6%, духівництва – 2,9%, міщан і купців другої гільдії, а також ремісників – 11%, селян – 3,6%, іноземців – 3,3%²⁵. Навіть після 1914 р., коли в інших навчальних закладах губернії становий склад учнів почав змінюватися на користь представників міщан та селян, у 1-й Кишинівській гімназії з 273 їх лише 32 (11,7% загальної кількості) були вихідцями із селянства²⁶.

Губернське земство приділяло багато уваги середнім учбовим закладам й

асигнувало досить великі суми на їх утримання порівняно із школами. Але частка останнього в фінансуванні середніх навчальних закладів, була все ж невеликою. На практиці виходило, що воно повністю утримувало лише деякі середні учбові заклади, іншим надавалася тільки формальна допомога. В 1870 р. штатний наглядач Орґеєвського повітового училища просив повітове земство виділити допомогу для сільських шкіл. Спираючись на те, що прохання не було підтримано іншими членами училищної ради, повітові збори проігнорували його.

У 1871 р. їм було представлено нове прохання Орґеєвської училищної ради про асигнування на різні потреби народної освіти повіту 5890 крб. Земство залишило і його без уваги, вказуючи на відсутність у складі ради представників від нього. В 1873 р. губернське земство виділило 5 тис. крб. на будівництво вчительської семінарії у м. Байрамча, яка повинна була готувати вчителів для початкових шкіл. У наступні роки допомога поступово почала скорочуватися й становила іноді менше 1% раніше витрачених коштів.

Таким чином, повітові органи самоврядування використовували найменші можливості, щоб ухилитися від фінансування закладів середньої освіти.

На початку XX ст. в багатьох земствах Російської імперії почало підніматися питання про введення загальнообов'язкового навчання. В 1905 р на земських зборах у Бессарабії також було вирішено спільно із шкільною радою "...провести всебічне обстеження стану та виявлення потреб народної освіти і на підставі здобутих від повітових земств даних скласти план мережі учбових закладів з метою впровадження загальнообов'язкового навчання"²⁷.

Проте для збору потрібних відомостей земській управі не було відпущено коштів. Це гальмувало роботу останньої й робило її малоефективною. Орган місцевого самоврядування не лише не розпочав заходів, пов'язаних із втіленням у життя загального навчання, але навіть не знайшов потрібних асигнувань на збір необхідних відомостей. Тобто Бессарабське земство долучилося до здійснення програми загальної освіти лише формально.

До компетенції губернського і повітових органів самоврядування, окрім інших функцій, також входило нарахування стипендій для найкращих учнів, котрі навчалися як у середніх та вищих навчальних закладах Росії, так і за кордоном. Обов'язковими умовами для цього було походження їх з Бессарабії, довідка про матеріальне становище та свідоцтво про успішне навчання і зразкову поведінку. Але й тут спрацьовував принцип станового розподілу: майже всі учні були дітьми дворян, урядовців або купців, і лише незначна частина їх походила з середовища селян. Останнім, якщо вони терпіли гостру нестачу коштів, видавалася одноразова грошова допомога на суму 30–50 крб ²⁸.

У 1871 р. губернські земські збори ухвалили рішення надавати в розпорядження відповідної управи по 5 тис. крб на рік для видачі стипендії "корінним учням Бессарабії, що з успіхом закінчили курс у середніх учбових закладах, а також для вдосконалення освіти в закордонних закладах після закінчення курсу у вітчизняних у розмірі не більше 300 крб на рік на кожного"²⁹.

Стипендії були вигідні земським установам тим, що покладали на учнів, які їх отримували, обов'язок після закінчення навчання повернутися до рідного повіту та сприяти його економічному й культурному розвитку. Заохочувалися студенти, які в першу чергу обирали медичну, юридичну, історико-філологічну або технічну освіту.

У період з 1873 по 1914 рр. Бессарабське земство асигнувало на стипендії близько 220 тис. крб ³⁰. З 7-ми повітів більше всього коштів на середню освіту і

стипендії виділяли Аккерманський та Сорокський повіти (у 1905 р. – відповідно 17 і 7 тис. крб, в інші роки така тенденція зберігалася)³¹. За той час стипендіатами стали 250 чол., які навчалися у трьох кишинівських гімназіях, деяких приватних навчальних закладах, реальному і духовному училищах та Новоросійському університеті³². Так, у період з 1870 по 1880 рр. в останньому навчалася 20 дворянських стипендіатів. Такі заходи приносили користь у розповсюдженні середньої й вищої освіти в Бессарабії, проте їх було недостатньо. Лише незначна частина жителів краю, в основному представники дворянства і діти урядовців, могли долучатися до високої науки. Багато з тих, хто отримував стипендії, не повертався з великих міст до рідних повітів, а це негативно впливало на забезпечення краю спеціалістами з багатьох галузей.

До обов'язків повітових земств входило також сприяння позашкільній освіті населення. В цій галузі вони повинні були проводити наступні заходи: відкриття й утримання бібліотек, організація народних читань, відкриття недільних класів та спеціальних курсів для дорослих, в основному із середовища селян і незаможних міщан, друкування книг та періодичних видань для широких мас, організація книжкової торгівлі тощо. Перші бібліотеки відкрилися у Бессарабії в 1888 р. завдяки асигнуванням з боку губернського земства на суму 4 тис. крб.³³ Під них відводили приміщення при початкових училищах. Земські бібліотеки існували у багатьох повітах. Найбільше їх було в Аккерманському повіті – 74, у Орґеєвському й Хотинському – 20, у Кишинівському – 11³⁴.

Провідне місце в поширенні позашкільної освіти займав Аккерманський повіт. У 1901 р. різноманітні курси відкрилися при 34 одно – і двокласних училищах, де навчалися 4 тис. чол. У 1906 р. кількість їх збільшилася до 60, а кількість учнів у них – 5,3 тис.³⁵

Аналіз діяльності Бессарабського земства з питань освіти свідчить, що тривалий час воно ігнорувало проблеми початкового та позашкільного навчання. На початку ХХ ст. економічні потреби примусили місцеве самоврядування змінити своє ставлення до народної освіти. Земства направляли зусилля на будівництво й фінансування шкіл, підготовку вчителів, вживало заходів до розвитку позашкільного навчання, збільшували кількість стипендіатів тощо. Такі заходи привели до значного збільшення чисельної письменних серед населення і сприяли культурному розвитку його в Бессарабській губернії.

Подальше дослідження проблеми, на погляд автора, може вестися за такими напрямками: аналіз вкладу земських установ у створення бібліотек та музеїв для збереження культурної спадщини й поширення агропропаганди серед населення.

¹ Будаєв І.Г. Буржуазные реформы 60–70-х гг. XIX ст. – Кишинев, 1961. – 364 с.

² Скалон В.Ю. По земским вопросам. Очерки, обозрения, заметки. – СПб., 1905. – 356 с.

³ Веселовский Б.Б. История земств за 40 лет. В 4-х т. – СПб., 1911.

⁴ Андрус О.Г. Очерки истории школ Бессарабии и Молдавской ССР первой половины XX ст. – Кишинев, 1951. – 251 с.

⁵ Андриевский В.А. Бессарабское земство (1890–1914). // Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Кишинев, 1984. – 18 с.

- 6 Свод законов Российской империи. – Т.2. – СПб., 1912 – 326 с.
- 7 Скалон В.Ю. Указ. соч. – С.190.
- 8 Веселовский Б.Б. Указ. соч. – С.670.
- 9 Там же. – С.674.
- 10 Там же. – С.576.
- 11 Доклады Бессарабской губернской земской управы губернскому земскому собранию XLII сессии в 1910 г. – Кишинев, 1911. – С.476.
- 12 Веселовский Б.Б. Указ. соч. – С.470.
- 13 Будақ И.Г. Указ. соч. – С.112.
- 14 Андрус О.Г. Указ. соч. – С.25.
- 15 Веселовский Б.Б. История земств за 40 лет. В 4-х т. – Т.4 – СПб., 1911 – С.483.
- 16 Будақ И.Г. Указ. соч. – С.115.
- 17 Андриевский В.А. Указ. соч. – С.14.
- 18 Одеський обласний відділ державного архіву Ізмаїла (далі – ООВДАІ). – Ф.2. – Оп.1. – Спр.74.
- 19 Там же. – Спр. 116.
- 20 Андрус О.Г. Указ. соч. – С.17.
- 21 ООВДАІ. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.383.
- 22 Андриевский В.А. Указ. соч. – С.14
- 23 Сборник Бессарабского земства, 1871. – №2. – С.12.
- 24 Будақ И.Г. Указ. соч. – С.118.
- 25 Веселовский Б.Б. История земств за 40 лет. В 4-х т. – Т.1 – СПб., 1911 – С.586.
- 26 Андриевский В.А. Указ. соч. – С.15.
- 27 Андрус О.Г. Указ. соч. – С.27.
- 28 Доклады Бессарабской губернской земской управы губернскому земскому собранию XLII сессии в 1910 г. – С.481.
- 29 Будақ И.Г. Указ. соч. – С.118.
- 30 Веселовский Б.Б. История земств за 40 лет. В 4-х т. – Т.4 – СПб., 1911 – С.240.
- 31 Там же. – С.305.
- 32 Андрус О.Г. Указ. соч. – С.25.
- 33 Андриевский В.А. Указ. соч. – С.17.
- 34 Будақ И.Г. Указ. соч. – С.120.
- 35 Скалон В.Ю. Указ. соч. – С.204.